

LA DONA COM A SUBJECTE FISCAL

(Segles XV-XVI)

MARIA BARCELÓ i CRESPI

Introducció

La dona ha estat, al menys fins els moments actuals, la gran absent dels llibres i estudis d'Història. El paper de la dona en el desenvolupament social ha quedat silenciats sistemàticament per la historiografia. En tot cas, els estudis existents, malgrat que el sexe femení hagi representat la meitat o més de la població humana, a penes reflecteixen la presència de la dona en l'esdevenir històric. Els diferents corrents historiogràfics, tant els més tradicionals com fins i tot alguns de caire renovador, han dedicat poca atenció a la dona en els seus treballs exceptuant alguns estudis de figures femenines «notables».

En els darrers temps, no obstant, es van multiplicant els treballs encaminats a posar de relleu la presència femenina com a protagonista de la Història. Per tal motiu hi ha opinions que insisteixen en la necessitat d'una Història no androcèntrica.¹ Es a dir, l'elaboració de la Història que permeti incorporar les dones com a subjectes actius de la Història, però no per a produir una Història sectorial sinó una «Història de la humanitat».²

La historiografia mallorquina encaixa perfectament amb les característiques aplicades a la historiografia en general i, potser, encara més per a l'època medieval.³

A les fonts documentals, òbviament hi ha més presència masculina que femenina però a mesura que les circumstàncies ho requerien la dona també hi és present. En la documentació d'origen fiscal la trobam inscrita en igualtat de condicions sempre que sigui cap de família, òrfana vídua i que no depengui de cap home. Per contra, la seva presència és més freqüent als Protocols Notarials, perquè acompanya jurídicament el marit en la majoria de les transaccions.

La dona, doncs, és subjecte fiscal i no està «marginada» a l'hora del pagament d'un impost. Suau-Noulens dirà al respecte: «*La majorité des biens appartiennent à des hommes, mais beaucoup sont entre les mains de femmes veuves, célibataires et même mariées*».⁴

Intentarem esbrinar quin és el paper que juga en relació a l'impost extraordinari de la *Talla* que s'aplica a la Ciutat de Mallorca en els anys 1478, 1483 i 1512.⁵

Paper de la dona en el pagament de la Talla

De l'anàlisi de la *Talla* com a font documental per a estudis demogràfics es dedueix clarament que no permet conèixer l'estructura de la població de la Ciutat per edat i sexes. En tot cas l'estudi únicament pot referir-se als caps de casa i a la proporció entre els que pertanyen a un i a altre sexe. Aquesta i altres fonts similars només arriben a indicacions vagues, en el millor dels casos, des del punt de vista qualitatiu en referència als caps fiscals, és a dir, que sols es pot arribar a una certa aproximació sobre le número i característiques de les dones.

Es constata una participació femenina, no obstant, en l'àmbit de la fiscalitat.

En el primerenc *Monedaje* de Huesca de 1284 les dones enregistrades com a cap de família arribaren a representar el 20'20% del total dels veïns.⁶

Per a Collantes de Terán, en el seu estudi a partir de *Padrones Municipales* aplicats al cas de Sevilla, el fenomen tal volta s'hagi d'atribuir al que s'han denominat factors negatius. Assenyala l'esmentat autor que en la segona meitat del segle XV, i, concretament, a partir de 1480, una sèrie de motius poden incidir en aquest increment i en especial el percentatge de vídues. És normal que sigui important el nombre de dones que han esdevingut caps de família per mort dels seus marits o dels seus pares o parents de qui depenien. Indica que Sevilla es fa ressò de les epidèmies, fams i caresties, la guerra granadina i l'emigració a Amèrica; tots ells són factors que justifiquen el dit increment arribant les dones-veïnes a suposar un percentatge mig de 20'5% del conjunt dels empadronats.⁷

Carment Orcástegui, per la seva part, estudiant el cas aragonès, diu que no és tan infreqüent la situació de la dona com a titular de béns sostanciosos, que l'obliguen a satisfer al fisc d'igual manera que l'home i en les mateixes condicions. Esmenta que la reglamentació fiscal recull en algunes disposicions la contemplació de la dona com a contribuent sempre que el seu patrimoni arribi als mínims indispenables ja sigui vídua, ja sigui fadrina.⁸

Per a una altra zona, Cuenca, M.ª Dolores Cabañas explica que «*los padrones de cuantías, escasos en la documentación conquense y poco dados a registrar la profesión de los vecinos, contienen algunos datos sobre mujeres que aparecen contribuyendo igual que el hombre, si bien hay que tener en cuenta la parcialidad de su información pues se refieren a la mujer de posición media y baja*».⁹ En el padró de 1437 de Cuenca, d'un total de 884 veïns apareixen sols 93 dones de les que 63 són vídues mentre que en el padró de 1453 ja hi ha 1.023 veïns dels que 157 són dones i entre elles 101 són vídues.

A Mallorca la situació no és tan diferent.

Ja en el *Morabati* d'Inca de l'any 1329¹⁰ ni figuren 233 dones com a cap de casa (22'79%) en relació a 789 homes (77'20%) i en el *Morabati* de 1336 —són els *Morabatins* més antics conservats amb relacions nominals— les xifres són de 341 dones (24'90%) respecte a 1.028 homes (75'09%).

A la *Talla* la presència de la dona hi queda palesa però no sempre per ella sola com a cap fiscal, ja sigui fadrina ja sigui vídua, sinó que en la majoria dels casos apareix acompanyant a l'autèntic cap fiscal (un home o homes) o també compartint la funció de cap fiscal amb altres persones. A nivell d'exemple indicarem que a la *Talla* de 1483 hem pogut establir les següents modalitats de la presència femenina:

- dona sola (fadrina, vídua, beguina)
- la dona d'En
- la dona més hereus d'En
- la dona més els fills/filles d'En
- la dona que fou d'En
- la dona hereva d'En
- la dona i/o el seu home
- la sogra d'En
- la vídua més els seus fills
- la mare més els seus fills
- l'hereditat més la dona
- la filla d'En o de Na
- la dona més el seu gendre
- l'home o la mare
- l'home i la mare
- l'home més la sogra

A simple vista sembla que la dona estaria certament representada en els llistats de *Talla* i efectivament és així encara que en moltes ocasions no en plena independència sinó en relació a altri. Així, el 1483 de les 473 dones que apareixen amb el seu nom a la relació per a cobrar l'esmentat impost sols 172 actuen com a caps de cada independents. S'ha d'indicar aiximateix que les vídues amb fills menors de fet s'hi podrien afegir.

Any	N.º dones enregistrades	N.º dones soles
1478	574	240
1483	473	172
1512	596	313

A les dades anteriors hem comptabilitzat com a dones soles aquelles que d'aquesta manera apareixen inscrites als repertoris de la *Talla* juntament amb les vídues que no especifiquen vincles amb altra persona.

Veiem, doncs, que la dona no sempre pot ser considerada contribuent sinó que al viure o tenir relació amb altres persones sols es menciona al nom però cal considerar-la subjecte passiu des del punt de vista fiscal. Uns exemples poden ser:

*Francesc Bordoy, argenter i sa sogra*¹¹ o Pera Iohan Tornamira Desmàs que paga per ell però s'inclouen *muller, sogra, àvia i l'heretat del seu pare*.¹²

La dona a la Ciutat de Mallorca de la Baixa Edat Mitjana pot contribuir plenament en el pagament d'aquest impost —d'abast municipal en aquest cas— però també concorren determinades circumstàncies pot quedar rebaixada de la quantia a satisfer o fins i tot exempta. No volem indicar amb això que la condició femenina sigui contemplada com a excepció ja que aquestes mateixes circumstàncies poden donar-se als caps fiscals en general. A partir de les «especials» circumstàncies que poden afectar a cada una de les dones inscrites en el llistat amb quantitats, evidentment, assignades a pagar hem establert la següent classificació:

1. Solvents.

A) Són els caps fiscals femenins que paguen plenament o en tot cas s'amparen en les modificacions efectuades als contribuents en general. Aquí podem parlar amb tota propietat de contribuents perquè el concepte de cap fiscal és més ampli i engloba també aquells que poden no contribuir malgrat, teòricament els pertoquei.

Precisament el major contribuent l'any 1478 a la Ciutat de Mallorca és una dona. Es tracta de la dona Selamonda Bertrana a qui s'assigna el pagament de 45 lliures. Incloses en la categoria dels majors contribuents es comptabilitzen tres dones més: la dona Agnès Quint (34 lliures), la muller de mossèn Joan Fuster *quondam* (13 lliures), la dona Agnès muller de mossèn Tomàs Tomàs (16 lliures) que paga conjuntament amb els seus fills Baltasar i Tomàs. Sols a nivell d'exemple per a comprovar la capacitat econòmica de la dona Selamonda Bertrana es pot indicar que en la sessió celebrada el 9 de gener de 1478 el Gran i General Consell tractava, entre altres temes econòmics, de resoldre el de «*les sinc centas liuras e interessos de aquellas degudes a la honrada dona Selamonda Bertrana*».¹³ O el cas d'Agnès de Quint, vídua de Nicolau de Quint, que el 21 de novembre de 1480 pagava un lluïsmc que ascendia a 66 lliures 13 sous i 4 diners per un alberg que comprà en data anterior en la parròquia de Sant Nicolau en alou del rei, en la porció de Nunyo Sanç, i al 6è de lluïsmc. Aquest alberg pagava cens de 1 lliura i 45 sous als hereus d'en Clapès per la festa de Pasqua. El preu per compra del dit alberg fou de 400 lliures. Sens dubte, una quantitat certament important.¹⁴

La classificació dels caps fiscals segons la taxa pagada el 1478 ens suggerirà quin devia ser el patrimoni (en teoria es pagava segons el patrimoni) corresponent a cadascuna de les dones mencionades anteriorment:

CLASSIFICACIÓ DELS CAPS FISCALS SEGONS LA TAXA PAGADA 1478

No paguen	169	6'1%
Menys de 6 sous	746	27'2%
De 6 a 10 sous	1.059	38'7%
De 11 a 20 sous	175	6'3%
De 1 lliura a 5 lliures-19 sous	514	18'7%
De 6 lliures a 10 lliures	45	1'6%
Més de 10 lliures	27	0'9%

Quant a la dona que actua com a autèntic cap de casa no es té en compte la seva condició de fadrina, vídua, etc. És clar que hi ha un clar predomini de dones vídues amb o sense fills menors al seu càrrec. No obstant es donen casos obscurs en què la documentació no és prou explícita com per arribar a aclarar-los. Així, respecte a la contribuent Antònia Farrera, que paga conjuntament amb la seva filla, en una nota al marge se'ns indica que Julià Serra, el seu marit, també paga en la mateixa illeta. Aleshores sobrevé la pregunta: Què passa? Pel llinatge la dita Antònia sembla com si fos la vídua d'un tal Ferrer i ara casada amb el dit Serra. Si paga juntament amb la filla deu ser per l'heretat del primer marit, assistint d'aquesta manera a l'anomenada separació de béns.¹⁵ Per una altra banda interessa contemplar el cas de la beata Sunyera a qui se li manté la quantitat que li corresponia pagar malgrat se'ns indiqui que «s'és mesa a Sanct Jeroni».¹⁶

Sorprèn l'elevat nombre de vídues enregistrades als llibres de *Talla*. La majoria d'aquestes vídues hi apareixen com a veïns, com a caps d'una casa sense que això signifiqui exactament un foc solvent. Així, econòmica i legalment, són considerades subjectes fiscals. D'aquesta manera Manuel González, referint-se a ciutats andaluses diu: «Es posible afirmar que la mayor parte de las viudas actuaban como cabezas de familia».¹⁷ I afegeix que el mateix fenomen de l'augment de vídues com a caps fiscals també B. Barrassar el constaba per a la regió de Valladolid en el S. XV. González insisteix en què el 1466 significaven el 6'46% —per a la ciutat de Carmona— sobre el nombre total de veïns, el 21'66% per als anys 1508-1511 i el 20'03% per a l'any 1533. Pini ha assenyalat —estudiant el cas d'Imola— que de 2.378 focs estimats l'any 1312, n'hi havia 260 que pertanyien a vídues o dones soles, la qual cosa significava un 11% sobre el total de contribuent.¹⁸ Del *Morabatí* de 1336 d'Inca, s'extreu que del total de 341 dones, 106 eren vídues significat això el 31'08%; del 1339 sobre 233 dones, 123 eren vídues suposant el 52'78%.¹⁹

En moltes ocasions les dones vídues són pobres, no podent arribar a satisfer les quantitats assignades a pagar en els diferents impostos indirectes. Julio Valdeón a l'hora de presentar una classificació dels pobres els distribueix en cinc grups i un d'ells és el que titula pobres-vídues.²⁰ Quina relació existeix entre pobresa i viudetat? Abunden en les diverses fonts documentals d'origen fiscal per a l'època medieval moltes dones vídues, que es defineixen com a pobres o miserables a les que, sovint, se'ls eximeix del pagament d'impostos degut a la seva manca de recursos. Valdeón dirà sobre aquesta temàtica que la viudetat de les classes populars «parece que también es una vía que conducía al deprimido mundo de la pobreza».²¹

Segons Juan F. Utrilla, referint-se a Huesca, «en cuanto a las mujeres pobres el porcentaje es superior al de los hombres en más de tres puntos, pues si éstos son el 25'32%, las mujeres pobres representan un porcentaje del 28'78%».²²

Cal pensar que eren més nombrosos els casos de pobresa fiscal que els de pobresa real, existint aiximateix estreta relació entre una i l'altra.

B) En aquest apartat s'inclourien els caps fiscals solvents però no quant a la quantitat assignada en un principi. Es a dir, s'han adduït diverses motivacions per a rebaixar de manera puntual (en alguns casos definitivament) la dita quantitat. A la *Talla* de 1483 és significatiu el nombre de dones a les que es revisa la quantitat inicialment assignada a pagar considerant-les després impotents davant el fisc. Mencionarem alguns exemples: «En la ylla d'en Francesch Morell trobareu continuada la muller d'en Salas, paraire, quondam. Hauda informació de aquella los Magnífichs ju-

*rats provahiren que no paguàs res per aquest tall, en los altres emperò pach».*²³ «Domine Casellas nosaltres som informats que vos faríeu axecució a la dona Úrsola muller d'en Steva Garau. Ella sta superada de son marit axí que axecutau son marit e no a ella».²⁴ «Domine Cazellas, en la ylla de mossèn Gabriel Genovard trobareu continuada la dona muller d'en Valls, regidor, quondam. Hauda informació de la missèria de aquell los diis magnífichs jurats provahiren que pach aquest tall e los altres sia hauda per miserable».²⁵

No sempre se'ns explica el motiu: A la dona Venrella, mare d'en Pere Rosela el 1478 li assignen 3 sous però «fou corregida que no pagàs».²⁶

2. Insolvents.

a) Pobres. En aquest apartat incloem les dones declarades de manera textual com a miserables o termes similars. Quan arriba el moment de satisfer l'impost adueixen no disposar del cabal econòmic suficient. A la documentació apareixen notes marginals, normalment afegides amb posterioritat (el tipus de lletra és diferent), amb termes o expressions com: «miserable», «no té res», «no es troba res», etc. El terme «miserable», en sentit estricta, s'aplica a 12 dones el 1478, a 9 el 1483 i a 64 el 1512. El nombre ascendeix considerablement al comptabilitzar totes les diferents maneres d'expressar els distints graus de pobresa, evidentment fiscal, i no sempre real. L'any 1483, a la dona Maria, se li assignaren 2 sous i no pagà perquè «quant té a casa no val 5 sous».²⁷ Aquest mateix any, la dona Clara muller de Guillem Mateu quondam tenia assignats 16 sous i no pagà perquè «no hi ha res. És tot del frare fill seu».²⁸ És un cas clar de pobre puntual però no en el seu origen.

Algunes de les dones que en un moment concret no tenen *res*, s'instal·laren en casa d'altri. Disposam d'exemples com: La muller d'en Bernat Joan, filla d'en Steva Descós (sembla tractar-se d'una vídua encara que no s'especifiqui), tenia assignats 12 sous però no contribuï ja que no tenia *res* i «sta a la casa del seu germà canonige».²⁹ De la dona Graciosa, amb una assignació de 4 sous, se'ns diu que «ffonch hauda informació que aquesta sta ab les monges de Santa Claru e no té res e per ço ffonch la sua taxa liurada».³⁰

b) Absents. Quan s'aplica el pagament de l'impost, el cap fiscal pot esdevenir no contribuent si en el transcurs de temps entre l'acord d'implantació i la recaudació de la *Talla* ha canviat el seu lloc de residència ja que les *Talles* estudiades gravaven sobre la Ciutat. Coneixem els casos, entre molts altres, de les següents dones: La muller de Daniel Pardo (any 1483) perquè «és a Sicília ja mes de sis mesos»;³¹ de Na Cantalops (any 1478) «ffonch hauda infformació que la dita dona és en València e béns seus no es troben assí e per ço ffonch la sua taxa liveada»;³² la dona Violant Aymar (any 1478) és lliurada perquè «és en València»;³³ la dona Cardona (any 1483) queda lliurada per «sta a Manacor».³⁴

c) Difuntes. Són aquelles que quan es posa en pràctica el cobrament de la *Talla* ja han mort, sense que encara se les hagi esborrades dels llistats nominals que regien el còmput dels teòrics contribuents. Així la dona Duerta, que vivia al carrer de la Mar, no paga perquè «és morta»;³⁵ tampoc Na Flor perquè «morta molt ha»³⁶ ni la dona Anna, candelera, perquè «fa un any que és morta».³⁷

d) Duplicades. També queden alliberades de satisfer el pagament les repeticions, probablement involuntàries, de les inscripcions en el llistat. Evidentment paguen però una sola vegada i en la repetida consta que queda lliurada. Els casos de la dona Lleona³⁸ i de la dona Antonina Rayone³⁹ duplicades en una altra illeta són prou clars.

e) llocalitzades. Es a dir, aquelles dones de les que la documentació indica «no es troba». No queden lliurades oficialment d'efectuar el pagament que les correspon però no el paguen realment. El canvi de domicili s'ha de contemplar com a un fet aiximateix freqüent amb el conseqüent «trespot» que suposa entre els llistats i la realitat. De Juliana de Mossèn Pachs, que no es troba, no obstant es sap que «es mudada al Portal del Sitjar».⁴⁰

f) Exemptes. Al·legant diversos motius i fins i tot per disposició de la mateixa Administració poden ser considerades alliberades de contribuir a la *Talla*. Mencionarem dos casos: Juliana d'en Gassó (any 1478) no paga «attès que és cirventa de prevera esser francha»;⁴¹ la muller de Bartomeu Andreu (any 1478), perquè «sta a l'hospital».⁴²

g) Altres dones, malgrat aparèixer als llistats com a cap de casa, no efectuen el pagament perquè ja ho fa el seu marit. També és el cas de les vídues que s'han tornat casar i a partir de llavors ja paga el seu actual marit. La muller qui era de n'Antoni Sala, vidrier, filla de n'Agustí Miró, se li assignaren 3 sous que no pagà «per quan és muller d'en Raffel Goyolons lo quall és ya taxat. Es stat cancellat»;⁴³ la dona muller d'en Bartomeu Huguet *quondam* tenia per taxa 3 sous que quedaren anul·lats perquè l'actual marit ja era taxat;⁴⁴ Llorença Sabatera (vídua ?) no pagà la quantitat que li havia correspost perquè «és lliurada per Pere Sabater qui paga per ell i tota l'heretat de son pare».⁴⁵

h) Les dones que paguen en un altre indret, ja sigui diferent illeta de Ciutat ja sigui en un poble de l'Illa, queden fora de l'obligació de satisfer el pagament de la *Talla*. La dona Antonina Sabatera «és de fora i paga allí».⁴⁶

Conclusions

La nòmina de dones, enregistrades a fonts documentals d'origen fiscal, és per circumstàncies socials bastant més reduïda i pateix, potser, de certes imprecisions (sovint manca el cognom, la professió, etc.) respecte a la nòmina dels homes però, no obstant, és significativa per a poder-hi entreveure que si actua plenament com a cap de casa contribueix en igualtat de condicions que l'home. Per altra banda les causes atenuants en el sentit de no contribuir a l'impost de la *Talla* afecten gairebé en el mateix sentit tant a dones com a homes encara que a l'apartat de pobres les dones hi predominin. Amb tot, però, es pot dir que la dona a la Ciutat de Mallorca de la Baixa Edat Mitjana és també subjecte fiscal.

NOTES

- ¹ Moreno i Sardà, Amparo: *Per una història total no androcèntrica*. «L'Avenc» 35 (Barcelona, 1981). Pp. 6-7.
- ² Aquesta és la idea fonamental de les conclusions del *Encontre de Treball sobre la Història de la dona* celebrat els dies 27 i 28 de juny de 1983 en el marc del Departament d'Història de la Facultat de Lletres de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- ³ Sobre el període que tractam vegi's en referència a Beatriu de Pinós, instal·lada a Mallorca probablement el desembre de 1478, els següents estudis:
Santamaria, Alvaro: *La donación proluliana de Beatriu de Pinós*. «B.S.A.L.» 35 (Palma, 1976). Pp. 37-140.
Santamaria, Alvaro: *La promoción universitaria en Mallorca. Epoca de Fernando el Católico (1479-1516)*. Palma, Universitat, 1983.
- ⁴ Suau-Noulens, Bernadette: *La cité de Rodez au milieu du XVe siècle d'après le livre d'Estimes de 1449*. «Bibliothèque de l'École des Chartes» CXXXI (1973). P. 157.
- ⁵ Sobre el concepte, abast i característiques de la *Talla*, vegeu: Barceló i Crespi, Maria: *Ciutat de Mallorca en el trànsit a la Modernitat*. Palma, Institut d'Estudis Balearics, 1988.
- ⁶ Utrilla Utrilla, Juan F.: *El monedaje de Huesca de 1284*. (*Contribución al estudio de la ciudad y de sus habitantes*). «Aragón en la Edad Media». T. Estudios de Economía y Sociedad en la Baja Edad Media. Zaragoza, Universidad, 1977. P. 11.
- ⁷ Collantes de Terán, Antonio: *Sevilla en la Baja Edad Media. La ciudad y sus hombres*. Sevilla, Ayuntamiento, 1977. P. 151.
- ⁸ Orcástegui Gros, Carmen: *Ordenanzas municipales y reglamentación local en la Edad Media sobre la mujer aragonesa en sus relaciones sociales y económicas*. «Las mujeres en las ciudades medievales». Actas de las Terceras Jornadas de Investigación Interdisciplinaria. Madrid, Seminario de Estudios de la Mujer / Universidad Autónoma de Madrid, 1984. Pp. 15-16.
- ⁹ Cabanas, María Dolores: *La imagen de la mujer en la Baja Edad Media castellana a través de las ordenanzas municipales de Cuenca*. «Las mujeres en las ciudades medievales». Actas de las Terceras Jornadas de Investigación Interdisciplinaria. Madrid, Seminario de Estudios de la Mujer / Universidad Autónoma de Madrid, 1984. Pp. 103-104.
- ¹⁰ Ferretjans, Anselm: *Demografía de Inca en el primer tercio del siglo XIV*. Tesis de llicenciatura inèdita (1985).
- ¹¹ A.R.M.,A.H. 3.015, f. 142.
- ¹² A.R.M.,A.H. 3.015, f. 201.
- ¹³ A.R.M.,A.G.C. 11, f. 2-5v.
- ¹⁴ A.R.M.,R.P. 3.881, f. 13.
- ¹⁵ A.R.M.,A.H. 3.015, f. 226.
- ¹⁶ A.R.M.,A.H. 3.015, f. 31v.
- ¹⁷ González Jiménez, Manuel: *El Concejo de Carmona a fines de la Edad Media (1464-1523)*. Sevilla, Diputación Provincial, 1973. P. 40.
- ¹⁸ Pini, Antonio Ivan: *La popolazione di Imola e del suo territorio nel XIII e XIV secolo*. Bologna, Patron Editore, 1976. P. 54.
- ¹⁹ Ferretjans, Anselm: Op. cit.
- ²⁰ Valdeón, Julio: *Problemática para un estudio de los pobres y de la pobreza en Castilla a fines de la Edad Media*. «A pobreza e a assistência aos pobres na península Ibérica durante a Idade Média». Actas das 1as Jornadas Luso-espanholas de história medieval. Lisboa, 1973. Tomo II. P. 896.
- ²¹ *Ibidem*, p. 891.
- ²² Utrilla Utrilla, Juan F.: Op. cit.
- ²³ A.R.M.,A.H. 3.016, full solt.
- ²⁴ *Ibidem*.
- ²⁵ *Ibidem*.
- ²⁶ A.R.M.,A.H. 2.100, f. 56.
- ²⁷ A.R.M.,A.H. 3.016, f. 185.
- ²⁸ A.R.M.,A.H. 3.016, full solt.
- ²⁹ A.R.M.,A.H. 2.100, f. 4v.
- ³⁰ A.R.M.,A.H. 2.100, f. 21.
- ³¹ A.R.M.,A.H. 3.016, f. 188.
- ³² A.R.M.,A.H. 2.100, f. 77v.
- ³³ A.R.M.,A.H. 2.100, f. 177.
- ³⁴ A.R.M.,A.H. 3.016, f. 66.
- ³⁵ A.R.M.,A.H. 3.015, f. 235.
- ³⁶ A.R.M.,A.H. 3.015, f. 238v.
- ³⁷ A.R.M.,A.H. 3.016, f. 138v.
- ³⁸ A.R.M.,A.H. 2.100, f. 65v.
- ³⁹ A.R.M.,A.H. 3.016, f. 26.
- ⁴⁰ A.R.M.,A.H. 2.100, f. 124.
- ⁴¹ A.R.M.,A.H. 2.100, f. 4.
- ⁴² A.R.M.,A.H. 2.100, f. 113.
- ⁴³ A.R.M.,A.H. 2.100, f. 17v.
- ⁴⁴ A.R.M.,A.H. 2.100, f. 73v.
- ⁴⁵ A.R.M.,A.H. 3.015, f. 126.
- ⁴⁶ A.R.M.,A.H. 3.015, f. 92v.